

תפיסות של צעירים יוצאי אתיופיה את הסתגלותם

הסוציו-תרבותית בישראל

ענת כורם וגבריאל הורנצ'יק*

תקציר

המחקר התמקד בצעירים יוצאי אתיופיה, וביקש לבחון כיצד הם תופסים את הסתגלותם הסוציו-תרבותית בישראל. לשם כך נעשה שימוש בשילוב של שתי שיטות מחקר איכותניות: (א) ניתוח תוכן של ציטוטים ישירים של עולי אתיופיה שהופיעו בכתבות עיתונאיות, ובהן הם התבטאו על אודות היבטים שונים הקשורים להסתגלותם הסוציו-תרבותית (31 כתבות שנאספו משבעה כתבי עת שונים); ו-(ב) ניתוח תוכן של היגדים שנאמרו על-ידי צעירים יוצאי אתיופיה שהשתתפו בשתי קבוצות מיקוד (בין חמישה לשבעה משתתפים בכל אחת).

ממצאי המחקר הצביעו על כך שהצעירים נוטים לאמץ את זווית הראייה של קבוצת הוותיקים באשר לנורמות היעילות להתנהגות חברתית, אך בפועל הם מדווחים על מגוון רחב של דפוסי התנהגות במגעים החברתיים שלהם עם בני קבוצת הוותיקים. המגוון הרחב עשוי ללמד על תהליכים דינמיים המערבים ניסוי וטעייה. תוצאות המחקר משקפות ומדגימות את המורכבות המיוחדת הכרוכה בהסתגלותם הסוציו-תרבותית של עולים אלה בישראל.

מילות מפתח: יוצאי אתיופיה, הגירה, הסתגלות סוציו-תרבותית, התנהגות חברתית

* ד"ר ענת כורם, האוניברסיטה העברית בירושלים ומכללת לוינסקי לחינוך
פרופ' גבריאל הורנצ'יק, האוניברסיטה העברית בירושלים

מבוא

מעברם של יהודי אתיופיה לישראל נחשב למעבר בין שתי תרבויות שההבדלים ביניהן ניכרים מאוד (אדלשטיין, 2001). השוני בין התרבויות בא לידי ביטוי בתחומים רבים, ביניהם קהילה, מנהיגות, השכלה, תעסוקה וקודים חברתיים (בן עזר, 1992).

מעבר מסוג זה טומן בחובו מידה של סיכון למשבר אך גם מידה של הזדמנות. הספרות המוקדמת בתחום המעבר הבין-תרבותי עסקה בעיקר בהיבט של הלם תרבותי (Oberg, 1960), וראתה במעבר סוג של טראומה בלתי נמנעת. בספרות כיום מופיעה התייחסות גם לחוסנו של המהגר, דהיינו ראייה של המהגר כסוכן התמודדות אקטיבי המעורב בתהליך שיפור תנאי חייו (ראו למשל, LaFromboise, Coleman & Gerton, 1993; Ehrensaf & Tousignant, 2006). בהמשך לקו מחשבה זה, ניתן לראות במעבר (ובמיוחד במעבר של קבע) הזדמנות מיוחדת עבור הפרט לבחינת ה"מובן מאליו התרבותי שלו": רובנו נולדים למציאות תרבותית מסוימת, גדלים בה, ובדרך הטבע מאמצים, ביודעין ולא ביודעין, קודים תרבותיים אשר מנחים אותנו והופכים למעין מפה פרשנית המאפשרת לנו להגדיר את חוויתנו (Goffman, 1974). במעבר מתרבות אחת לאחרת נקרית לאדם הזדמנות להיחשף לערכים ולנורמות חדשים, ללמוד אותם ולמזג אותם עם המקוריים. מירסקי מתארת את הפוטנציאל הגלום בתהליך באופן הבא:

הגירה היא הזדמנות נוחה לגיבוש הזהות והייצוג העצמי. היא מאפשרת לנקז דילמות של גיבוש הזהות הבוגרת אל ערוצים ממוקדים יותר [...] תהליך האינטגרציה של רכיבי האישיות והזהות הישנים והחדשים עשוי לזרז ולעודד את תהליכי הגיבוש של כלל האישיות הבוגרת. (מירסקי, 2005: 23)

אף-על-פי-כן, מרבית הממצאים על אודות יוצאי אתיופיה מצביעים על מגמה משברית יותר מאשר על מגמה של צמיחה והתפתחות. קהילת יוצאי אתיופיה, המונה כ-100,000 נפש, (שנתון סטטיסטי לישראל, 2010) היא אחת העניות והמופרדות ביותר באוכלוסייה הישראלית, ורבים מבניה אינם לוקחים חלק בשוק העבודה או שהם עובדים בעבודות בלתי מקצועיות (Offer, 2004). דו"ח של בנק ישראל (גלובס, 4.4.2007) מצביע על כך ששיעור העוני בקרב יוצאי אתיופיה הוא הגבוה ביותר בישראל, ומגיע ל-51.7% מהמשפחות. לגבי בני הנוער, בדו"ח המתאר את תמונת המצב של בני נוער עולים בישראל (כאהן-סטרבצ'ינסקי, לוי וקונסטנטינוב, 2010) דווח כי יוצאי אתיופיה מרגישים במידה פחותה שיש להם "כתובת" בבית הספר בהשוואה לשאר קבוצות העולים. בנוסף, שיעור התיקים הפליליים של קטינים יוצאי אתיופיה מכלל התיקים של בני הנוער בשנת 2005 (3.86%) היה גבוה כמעט פי שניים משיעורם בכלל בני הנוער בישראל (2%) (האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה, 27.7.07).

גם הממצאים על אודות תחושת השייכות של יוצאי אתיופיה לחברה הישראלית אינם מצביעים על מגמה חיובית. סלמון (1998) מנתחת את המפגש של יהודי אתיופיה עם החברה הישראלית ברובדיו הגלויים והסמויים. לפי ניתוח זה, יהודי אתיופיה נתקלו במערכת בה מתקיים תהליך מתמיד של פיצול גזעי בין שחורים ללבנים. בהתאם, הממצאים מצביעים על כך שכבר בשנת 1997 (Ben-David & Ben Ari) סברו צעירים יוצאי אתיופיה שמופנות כלפיהם ציפיות נמוכות מאוד במישור המקצועי ושבחייהם החברתיים הם אינם נוטלים חלק בהתרחשויות חרף מאמציהם. היות וצבע עור נמצא במחקר כקטגוריה שלטת בחווייתם, דהיינו קטגוריה שמשפיעה על יתר תחומי החיים, ביטאו צעירים אלה תחושות של ייאוש וחוסר תקווה. גם במחקר אחר (שבתאי, 2001א), אשר עסק במתבגרים יוצאי אתיופיה, עלו ממצאים הקשורים לווייתור על

התמודדות ושייכות לחברה הישראלית. במחקר שנערך לאחרונה נמצא שחלק מהצעירים חשים שמופנות כלפיהם עמדות גזעניות (Walsh & Tuval-Mashiach, 2012).

במעבר מתרבות אחת לאחרת נדרשות הקבוצות המהגרות לערוך התאמות מסוימות, לחשוב ולהתנהג בדרכים הזרות להן. בספרות מוכרות ארבע גישות זהותיות בקרב מהגרים, המייצגות שילובים שונים ברמות של אימוץ הזהות החדשה ושמירה על הזהות הקודמת והן: שילוב, היטמעות, הפרדה ושוליות (Berry, 1997). רכישה של מיומנויות תרבותיות שנדרשות לניהול משא ומתן או להתאמה לסביבה חברתית-תרבותית חדשה מכונה הסתגלות סוציו-תרבותית (Masgoret & Ward, 2006; Searle & Ward, 1990).

מחקרים הצביעו על כך שהמהגר חווה מתחים בין הציפיות המופנות כלפיו (על-פי תפיסתו) מצד שתי הקבוצות המרכזיות המעורבות במעבר: קבוצת המהגרים והקבוצה הקולטת (Horenczyk & Sankevich, 2006). יתרה מכך, יחסי הכוחות בין קבוצת הוותיקים לבין קבוצת העולים אינם סימטריים. הוותיק (מעצם היותו הקולט) הינו בעל סטטוס גבוה יותר מזה של המהגר. נוכחותו הקודמת בחברה מקנה לו יתרונות במובנים של ידע, ניסיון, יצירה של רשתות חברתיות, התמצאות וגישה למשאבים, והמחקר אכן מאשש את ההנחה שהציפייה של בני קבוצת הוותיקים היא שהעולים הם שיתאימו את עצמם אליהם (ראו למשל את מחקרו של טטר [Tatar, 1998] בקרב יועצים חינוכיים). כוחה הרב של קבוצת הוותיקים, לפחות בתודעתו של המהגר, השתקפה בממצא נוסף, לפיו פערים בין עמדותיו של הפרט לבין הציפיות הנתפסות שלו (בנוגע לעמדותיו) מבני קבוצת הוותיקים, קשורים בהסתגלות נמוכה יותר (Horenczyk & Sankevich, 2006). ממצאים אלה מלמדים על כוחה הרב של קבוצת הוותיקים בעיצוב חווייתם של העולים. היבט נוסף עליו יש לתת את הדעת, הוא שישנם מפגשים בין-תרבותיים המאופיינים בכך שהחברה הקולטת אינה מוקירה את ערכיה של קבוצת המהגרים, בעיקר בחברות המאופיינות באקלים אתנו-צנטרי ו/או כאשר תרבות המהגרים נתפסת כנחותה. במצבים אלה עלול להיווצר עיוות מסוים לגבי האופן בו קבוצת המהגרים עצמה, הסופגת את ההשפעות התרבותיות החדשות, מתבוננת בערכיה המקוריים.

באשר להתמודדות החברתית המאפיינת את עולי אתיופיה קיים מחקר מועט יחסית. כורם, טטר והורנצ'יק (2010) מצאו שמתבגרים עולים (עולי חבר העמים ויוצאי אתיופיה) אופיינו ברמת אסרטיביות נמוכה יותר בהשוואה לאלה מקבוצת הוותיקים. בנוסף, יוצאי אתיופיה בפרט אופיינו ברמה גבוהה יותר של פסיביות, הן ביחס לקבוצת הוותיקים והן ביחס לעולי חבר העמים. גם במחקר אשר נערך בקרב תלמידי חטיבת ביניים (Ringel, Ronell & Getahun, 2005) דווח על כך שיוצאי אתיופיה נראו ביישנים יותר ודיברו באופן עדין יותר בהשוואה לתלמידים מקבוצת הוותיקים. יש לציין, שביטויי הפסיביות שנמצאו אינם בהכרח שעתוק של יסודות מסורתיים אלא הם עשויים גם להיות ביטוי למערכת דינמית (קפלן, 1997), בה ההתנהגות משמשת את העולים ככלי להימנעות מעימות ישיר עם בעלי הכוח. הממצאים הללו ושתי האפשרויות לפירושם, מעלים את הצורך להבין טוב יותר את ההיבטים הכרוכים בהסתגלותם של עולים אלה.

מטרת המחקר הנוכחי היא, אם כך, לתרום להבנת הסתגלותם הסוציו-תרבותית של צעירים יוצאי אתיופיה. נקודת המבט בה נתמקד היא זו של הצעירים וכיצד הם עצמם תופסים את תהליך הסתגלותם.

מטרות המחקר, שאלותיו ושיטת המחקר

נערכו שני מחקרים, כאשר בשניהם הושם דגש על תיאור נקודת מבטם של המשתתפים על אודות הסתגלותם הסוציו-תרבותית. במחקר הראשון זוהו הסוגיות המרכזיות, והשני העמיק בסוגיות אלו ובחן אותן על היבטיהן השונים.

המחקר הראשון: זיהוי הסוגיות המרכזיות

כלי המחקר הותאם למאפייני האוכלוסייה הנחקרת. באתיופיה לא היה מקובל לחשוף רגשות, בעיקר שליליים, והשפה הייתה מטפורית ולא ישירה (אדלשטיין, 2001; בן עזר, 1992; שבתאי, 1999). צגהון ושכטמן (2003) טענו שכבוצה, עולים אלה נחשבים למאופקים, סגורים וביישנים. עקב כך, צפויים להתגלות אצלם קשיים בתהליכים בהם נדרשת המללה של מחשבות, צרכים ורגשות. הן הציעו למצוא דרכים לשפר את התקשורת עם עולים אלה, כאשר ההמלצה המרכזית היא להימנע מתקשורת ישירה.

בהתאם לקו מחשבה זה, זיהוי של הסוגיות המרכזיות נעשה במחקר הנוכחי בדרך שאינה ישירה. נעשה שימוש בכתבות עיתונאיות, בהן התבטאו יוצאי אתיופיה על אודות הסתגלותם הסוציו-תרבותית, אך הם לא נשאלו עליה ישירות. בכתבות הם נשאלו, למשל, על אודות פעילותם בעמותה למען קהילת יהודי אתיופיה, על המטרות בהקמת פורטל הפונה לקהילה ועל חווייתם כדמות מפורסמת. תוך כדי התייחסותם לנושא המרכזי, בו עסקה הכתבה העיתונאית, הם הביעו באופן עקיף את מחשבותיהם, דעותיהם ותובנותיהם הנוגעות להסתגלותם הסוציו-תרבותית של יוצאי אתיופיה בישראל. בהקשר זה יצוין, כי במחקרים קודמים נעשו שימושים שונים בידיעות ובכתבות עיתונאיות כמקור מידע למחקר מדעי (למשל, להב, 2009; Ajzenstadt & Steinberg, 1997).

הליך המחקר: אותרו באופן שיטתי 31 כתבות שפורסמו בעיתונות ממאי 2007 עד ינואר 2011, ואשר הופיעה בהן התייחסות להסתגלותם הסוציו-תרבותית של יוצאי אתיופיה כפי שפורט לעיל. הכתבות לוקטו משבעה כתבי עת שונים.¹ נעשה מאמץ לאתר את כל הכתבות הרלוונטיות שהתפרסמו בין השנים הללו. גילם של המרואיינים בכתבות היה 17-35. בכמחצית מן הכתבות רואיינו נשים ובכמחצית גברים.

ניתוח הנתונים: נעשה שימוש בציטוטים ישירים בלבד של יוצאי אתיופיה (ולא בציטוטים עקיפים) על מנת למנוע, במידת האפשר, הטיה של הדברים שנאמרו על-ידי המרואיינים. הכתבות והציטוטים נקראו מספר פעמים, אותרו סוגיות מרכזיות והציטוטים של יוצאי אתיופיה סווגו לפיהן. הסוגיות אותרו באמצעות ניתוח תוכן, כאשר הקריטריון לאיתורה של סוגיה היה שמספר רב של ציטוטים עסק בה. בשלב הבא נערכה קריאה חוזרת של הכתבות והציטוטים ובדיקה חוזרת של התאמת הציטוטים לסוגיות השונות. שני חוקרים שולבו בניתוח, ולאחר דיון והשגת הסכמה ביניהם זוהו הסוגיות הבאות:

1. מה נתפס על-ידי צעירים יוצאי אתיופיה כייחודי בערכים החברתיים שאפיינו את תרבות המקור שלהם?
2. כיצד תופסים כיום צעירים יוצאי אתיופיה את הערכים החברתיים שאפיינו את תרבות המקור שלהם? סוגיה זו מתייחסת לאופן בו הם תופסים את הערכים הללו בהקשר הישראלי.

¹ מעריב, ידיעות אחרונות, לאשה, ידיעות השרון, על השרון, העיר ופי האתון.

3. אילו מסרים והצעות לשיפור ההסתגלות הסוציו-תרבותית של יוצאי אתיופיה מופיעים בשיח של חברי הקהילה?

4. על אילו דפוסי התנהגות חברתית מדווחים יוצאי אתיופיה כמאפיינים אותם בפועל במגעם החברתיים שלהם עם בני קבוצת הוותיקים?

הסוגיות סודרו ברצף ענייני, כאשר כל אחת מתקשרת עם זו שקדמה לה בדרך מסוימת (שלסקי ואלפרט, 2007). מבחינת סוגי השאלות, הרי שניתן לסווג את שתי הסוגיות הראשונות לקטגוריה של "שאלות מושגיות" - שאלות הנוגעות למצב מעורפל מבחינה מושגית שיש להבהירו, ואת שתי הסוגיות האחרונות ניתן לסווג לקטגוריית "שאלות של פעולה" - שאלות הנובעות מתוך הצורך לבחור בין אפשרויות פעולה חלופיות (Guba & Lincoln, 1981).

המחקר השני: ניתוח תוכן של היגדים שנאמרו על-ידי צעירים יוצאי אתיופיה שהשתתפו בשתי קבוצות מיקוד

נערכו שתי קבוצות מיקוד בהן השתתפו צעירים יוצאי אתיופיה. הרציונל היה שסיטואציה קבוצתית תאפשר לגיטימיות לביטוי של עמדות חיוביות ושליליות וכן של רגשות וקונפליקטים, זאת בהשוואה לסיטואציה של שיחה פרטנית, אשר עלולה להיתפס כמאיימת. נציין כי גם במחקר אחר שנערך בקרב מתבגרים יוצאי אתיופיה (Ringel et al., 2005), נעשה שימוש בקבוצות מיקוד, והתקבל מידע בעל ערך על אודות הקשיים והאתגרים שהם חווים בישראל.

המשתתפים: קבוצת המיקוד הראשונה כללה חמישה משתתפים (שני גברים ושלוש נשים) והשנייה שבעה (ארבעה גברים ושלוש נשים). גיל המשתתפים בקבוצה הראשונה נע בין 22 ל-27, הממוצע היה 24.2 והשכיחים- 22, 27. ממוצע מספר השנים שלהם בארץ היה 21.2, וטווח הוותק בישראל היה 18 עד 25. בקבוצה השנייה נע הגיל בין 21 ל-26, הממוצע היה 23.7 והשכיחים 22, 26. ממוצע הוותק בארץ היה 20.4, וטווח הוותק שלהם בארץ היה 15 עד 25). שמונה מן המשתתפים היו סטודנטים, והאחרים עסקו בעבודות שונות. חתך גילאי זה נבחר היות וצעירים בגיל זה נדרשים להתמודד בתחומי חיים מגוונים, כגון מציאת תעסוקה ורכישת השכלה, ולאור גילם הספיקו לצבור התנסויות חברתיות ולגבש מחשבות ודעות בתחום.

הליך המחקר: איתור המשתתפים נערך באמצעות פנייה אקראית וישירה (לרוב באוניברסיטה) להשתתפות במחקר ותיאום מועד לפגישה. חלק מן המשתתפים אותרו באמצעות שיטת "כדור השלג", בה המשתתפים עצמם מפנים את חבריהם. נמסר להם כי מטרת המחקר היא להבין טוב יותר את חוויותיהם, מחשבותיהם ודעותיהם הקשורות להסתגלותם החברתית בעקבות העלייה.

בתחילת המפגש הוצגה שוב למשתתפים מטרת המחקר, ונערך סבב היכרות (שם, גיל, שנת עלייה ועיסוק). לאחר מכן הוצגו שאלות מנחות אליהן המשתתפים התייחסו בסבב. הושם דגש רב על קיומו של דיון פתוח ועל הרחבת התכנים שהועלו על-ידי המשתתפים באמצעות בקשת הבהרות, הדגמות והרחבות, וזאת במטרה להבין את המשמעויות שהם עצמם מעניקים לסוגיות השונות.

הוכנה סדרה של שאלות מנחות התואמות את הסוגיות. להלן מספר שאלות שנשאלו אשר מתייחסות לסוגיות הראשונה והשנייה: מי היה נחשב באתיופיה לאדם חברותי? מה הייתה המשמעות שיוחסה לחברות בתרבות האתיופית? כיצד אתם רואים זאת כיום? ובנוגע לסוגיות השלישית והרביעית: אילו עצות הייתם משיאים ליוצאי אתיופיה כדי שיוכלו להשתלב מבחינה

חברתית? האם ההתנהגות החברתית שלכם כלפי קבוצת הוותיקים וכלפי יוצאי אתיופיה היא דומה או שונה? אלו תגובות אתם מקבלים מקבוצת הוותיקים כאשר אתם נוהגים באסרטיביות? האם אתם ממליצים לנהוג כך? כמו כן, נשאלו המשתתפים שאלה נוספת, אשר אינה כלולה בסוגיות שאותרו במחקר הראשון והיא: האם אתם מעוניינים לבטא את הייחוד של הערכים החברתיים שאפיינו את תרבות המקור שלכם בקשרים שלכם עם בני קבוצת הוותיקים? ואם כן, כיצד ניתן לעשות זאת? המשתתפים גם התבקשו להציע היבטים נוספים הקשורים להסתגלותם החברתית, והם מסרו שהסוגיות שעלו אכן משקפות את מחשבותיהם בנושא.

שתי הקבוצות נפגשו באחת האוניברסיטאות בארץ לפגישות שארכו כשעתיים. נמסר למשתתפים שבאפשרותם לסרב לענות על שאלות מסוימות ללא חשש, או להפסיק את השתתפותם בכל עת. הובטחה להם אנונימיות, והם מסרו הסכמה מלאה להשתתפותם במחקר. יש לציין, כי בפועל נטו המשתתפים משתי הקבוצות להתבטא באמצעות מתן מענה לשאלות שהוצגו בפניהם, הבעת דעה ומתן הדגמות, אך הם לא הרבו להתייחס זה לדברי זה. מבחינה זו, השיחה שהתקיימה בקבוצות המיקוד הייתה דומה לזו שהתקיימה במהלך הריאיון. ההיעזרות בשאלות המנחות אשר הופקו מן השלב הראשון של המחקר, בהחלט סייעה לפיתוח השיחה ולדיבוב המשתתפים.

ניתוח הנתונים: לאור אופי השיחה שהתפתחה בקבוצות המיקוד, החלטנו לערוך ניתוח תוכן של ההיגדים שנאמרו על-ידי המשתתפים (ולא ניתוח שיח). ניתוח זה הוביל להוספה של סוגיה (חמישית), אשר התכנים החדשים שעלו בקבוצות התייחסו אליה, והיא: האם צעירים יוצאי אתיופיה מזהים דרכים באמצעותן הם יכולים לבטא את הייחוד הערכי של תרבות המקור שלהם במגעים החברתיים שלהם עם בני קבוצת הוותיקים? זו סוגיה שניתן לסווג כ"שאלה של פעולה" (Guba & Lincoln, 1981). לאחר דיון בין החוקרים על אודות החלוקה לסוגיות והשגת הסכמה, יוחסו ההיגדים שהופקו מקבוצות המיקוד לסוגיות השונות וזוהו הרעיונות המרכזיים בכל אחת מהן.

תוצאות ודיון

בסעיף זה יוצגו וינתחו התכנים שעלו בסוגיות השונות. הממצאים יוצגו ויידונו תוך התייחסות לחמש סוגיות והן: (1) מה נתפס על-ידי צעירים יוצאי אתיופיה כייחודי בערכים החברתיים שאפיינו את תרבות המקור שלהם?; (2) כיצד תופסים כיום צעירים יוצאי אתיופיה את הערכים החברתיים שאפיינו את תרבות המקור שלהם?; (3) אילו מסרים והצעות לשיפור ההסתגלות הסוציו-תרבותית של יוצאי אתיופיה מציעים הצעירים?; (4) על אילו דפוסי התנהגות חברתית מדווחים צעירים יוצאי אתיופיה כמאפיינים אותם בפועל במגעים החברתיים שלהם עם בני קבוצת הוותיקים?; ו-(5) האם צעירים יוצאי אתיופיה מזהים דרכים באמצעותן הם יכולים לבטא את הייחוד הערכי של תרבות המקור שלהם במגעים החברתיים שלהם עם בני קבוצת הוותיקים?

הציטוטים השזורים בכתיבה מדגימים או מפרטים את הרעיונות המרכזיים המופיעים בסוגיות בלשונם של יוצאי אתיופיה, והם שאובים משני המחקרים: כאשר מדובר בציטוט הלקוח מתוך העיתונות, הרי שהמקור מופיע לצד הציטוט והדוברים מכונים "מרואיינים", ואילו כאשר הציטוט אינו מלווה במקור, אזי הוא נמסר על-ידי משתתפי קבוצות המיקוד והדוברים מכונים "משתתפים".

הסוגיה הראשונה: מה נתפס על-ידי צעירים יוצאי אתיופיה כייחודי בערכים החברתיים שאפיינו את תרבות המקור שלהם?

מאפייני התרבות האתיופית ידועים מן הספרות בתחום (ראו למשל, בן עזר, 1992; שבתאי, 1999). הייחוד במאמר הנוכחי הוא בכך שהם נמסרים ב"קולם" של יוצאי אתיופיה. אחד הערכים המרכזיים שעלה היה מתן הכבוד למבוגר ולהורה. חשיבותו של ערך זה הודגשה בדבריה של אחת ממשתתפות קבוצות המיקוד, אשר תיארה את המקרה הבא:

אימא עבדה בניקיון אצל ישראלית, ואישה זו הייתה מאוד משכילה והיה לה בית גדול. יום אחד האימא של האישה הזאת באה לבקר אותה בלי להתקשר קודם, והיא אמרה לה בכעס: "מה, את לא התקשרת?!!" אני צריכה לעשות עכשיו משהו! בשביל אימא שלי זה היה שוק והיא אמרה לי: "באנו לתרבות ממש [...] [שפת הגוף של המשתתפת מרמזת על גיבוי], איך אפשר לשלוח ככה אימא...?!!!"

ערך זה הוזכר פעמים רבות ונתפס כמרכזי ביותר, למשל, "אין עדה שנותנת כבוד למבוגרים כמו אצלנו". (על השרון, 18 במאי, 2007)

ערך נוסף שנתפס כמשמעותי היה ערך החברות. ערך זה היה מעוגן באמנות בלתי מותנית. אחת המשתתפות תיארה זאת כך:

חברות באתיופיה הייתה נאמנות מאוד אידיאולוגית. למשל, אם מישהו היה מבטיח משהו לחבר שלו, אז הוא היה חייב לעשות את זה, אפילו אם זה עלה לו במחיר כבד. יש לכך מושג שנקרא 'אדרה', שפירושו 'תבטיח לי שכן'. החבר שהבטיח מרגיש לגמרי מחויב, והוא יעשה הרבה כדי לקיים את ההבטחה שלו. על זה הדבר מבוסס - אתה צריך לסמוך.

בדומה, הדגישה משתתפת אחרת את טבעה הבלתי מותנה של החברות:

להיות חברה בלי אינטרסים, כמו שיש בין אם לבת, אהבה ללא תנאים. זה כאילו שהדידות מובנת מאליה. במובן של 'אם אנחנו חברות, אז את אמורה לגרום לי להרגיש שאני יכולה לסמוך עליך, לא משנה איפה'. היו הרבה סיפורים על חברות שעשו הכול בשביל אימא שלי, ואימא שלי דיברה על זה המון - בעיקר בזיכרונות. יש לה חברה שהיא הייתה מבלה אצלה שעות, והיא עזרה לה גם בתקופת ההיריון.

חברות זו המבוססת על ערכי נאמנות הייתה מאוד מוערכת ולוותה בהכרת תודה שאזכורה נמשך שנים רבות:

הרבה פעמים אנשים מספרים על אדם שעזר להם, שהיה חבר, והם זוכרים את זה בצורה כל כך חזקה שגם אחרי שהחברות כבר פוחתת, הם עדיין יזכרו בצורה בולטת את מה שעשה בשבילם החבר והם גם מדברים על זה הרבה.

האופן בו חלקו דברים במסגרתו של קשר חברות היה מבוסס על הקדשת תשומת לב רבה למסרים הנובעים מעולמו הפנימי של הזולת, כפי שתיאר אחד המשתתפים:

הרבה פעמים החבר ראה שהחבר שלו במצוקה בלי שהוא אמר לו. הוא היה רואה את הפנים שלו, הוא היה שומע איך הוא מדבר.

ככלל, תכונות מוערכות היו עדינות, טוב-לב ורגישות רבה, שעיקרן הקדשת תשומת לב רבה למסרים הסמויים שמשדר הזולת. ההתייחסות לזולת אופיינה גם בנכונות ללמוד ממנו, כפי שציינה אחת המרואיינות: "זה ההבדל, שאנחנו האתיופים יודעים ללמוד מהאחר". (דיעות אחרונות, 7 בפברואר, 2007)

בהמשך לקו מחשבה זה, נתפסה אמירת "לא" (במובן של סירוב) כפגיעה בכבודו של הזולת ואף כביטוי לעוינות. אחת המשתתפות הדגימה זאת בכך ש"אם מבקשים ממישהו שיעשה לך טובה והוא לא מסכים, הוא לא יגיד לך 'לא', אלא הוא ישתוק ואת תביני מהשתיקה שלו שהוא אמר 'לא'". דוגמה זו מתקשרת אף היא לעיקרון מרכזי שהוא המחויבות לכריית און לשדרים הנובעים מעולמו הפנימי של הזולת. משתתפת אחרת הגדירה זאת כ"להיות מאוד מודע לסיטואציה של האחר".

תכונות כגון איפוק ונימוס נחשבו לראויות וגם השפה הייתה בלתי ישירה ורב-משמעית, כמו שימוש בפתגמים. דבר זה מעיד על המשמעות הרבה אשר יוחסה לשימוש במילים (שבתאי, 1999). אחת המשתתפות תיארה זאת כך:

הכול צריך היה להיות לא בוטה מדי [...] מה שהישראלים קוראים 'איפוק' זה בעצם עדינות. זה שלא אומרים במילים אלא רואים את זה.

קודים חברתיים אלה של מתן כבוד לזולת, אמון, עדינות ותקשורת עקיפה עשויים להתפרש בתרבות הישראלית כפסיביות וכתמימות, אולם במקור הם הושתתו על תפיסה ערכית. עיקרם היה ביצירת ברית בין אנשים, ובכך הם היו, למעשה, דרך עקיפה לתקשורת הנסמכת על האמון הניתן באדם האחר. בשונה מהסתכלותן של רוב החברות המערביות, הנוטות לראות בהתנהגויות אלו ביטול של רצונות, צרכים וזכויות של הפרט בפני אלה של האחר, הרי שהסתכלותן המקורית של יוצא אתיופיה הייתה מעוגנת במורשת ערכית. הבדלי השקפה אלה חשובים לאין שיעור להבנת המשמעות האותנטית של ההתנהגויות החברתיות.

הסוגיה השנייה: כיצד תופסים כיום צעירים יוצאי אתיופיה את הערכים החברתיים שאפיינו את תרבות המקור שלהם?

היבט מרכזי שעלה בהתייחסותם של הצעירים כיום (בהקשר הישראלי) לערכים החברתיים שאפיינו את תרבות המקור שלהם הינו התייחסות ביקורתית כלפיהם. למשל, אחת המשתתפות התייחסה לתכונת התמימות:

יש לי תחושה שהתמימות הזאת, שהרבה פעמים הישראלים מייחסים לעדה, זה נכון. אני לא מעריכה תמימות, כי אני יודעת שעל תמימות משלמים. בטח לא בחברה מערבית שתמימות היא חולשה סלש טיפשות.

מסר דומה עלה גם מדבריו של אחד המרואיינים, פעיל בפורטל עבור הקהילה:

אחת הבעיות שלנו היא שאנחנו אנשים מאופקים שלא מתקשרים אחד עם השני, והפורום הפך למקום שבו מדברים [...] ומתקשרים אחד עם השני בגילוי לב [...] אחת הבעיות של האתיופים היא הפסיביות וחוסר היוזמה. אנחנו אנשים סגורים, ביישנים ומאופקים, בלי מרפקים. (ידיעות השרון, 7 בדצמבר, 2007)

כך באה לידי ביטוי הביקורת של הצעירים כלפי הערכים החברתיים שאפיינו את תרבות המקור שלהם. התבטאויות אלו מזכירות את התופעה המכונה "גזענות מופנמת". תופעה זו מוגדרת כהפנמה של קבוצה את המסרים השליליים המופנים כלפיה מצד הסביבה בנוגע ליכולות ולערך של חבריה, והיא עלולה להוביל, בין היתר, לחוסר אמונה של חברי הקבוצה בעצמם, לחוסר אונים ולחוסר תקווה (Jones, 2000). מובן שלתהליך זה עלולות להיות השלכות על תחושת הזהות הקבוצתית ועל תפיסת הגאווה הקבוצתית. ישנם חוקרים הסבורים כי התפתחותה של זהות "השחורות" (blackness) בקרב צעירים יוצאי אתיופיה מהווה מעין תשובה

לגזענות תרבותית ולמציאות מפלה אותן פגשו בישראל באמצעות אימוץ חלופות לזהותם מתוך ההקשר הרחב של שחורים אחרים בעולם (סלמון, 1998; Ben-Eliezer, 2004).

הסוגיה השלישית: אילו מסרים והצעות מעלים הצעירים לשיפור ההסתגלות הסוציו-תרבותית של יוצאי אתיופיה?

על מנת לאתר את הדרכים העשויות להצביע על כיווני חשיבה ליצירת מפגש פורה בין יוצאי אתיופיה לבין קבוצת הוותיקים, נסקור מסרים לשיפור ההסתגלותם הסוציו-תרבותית של יוצאי אתיופיה, כפי שהוצעו על-ידם. אחד המסרים הבולטים שעלו הוא הקריאה לפעול באופן אקטיבי ותיקיף. אחד המשתתפים הדגים זאת כך:

למשל, בתור אני אצעק שישמעו שאני קיים, זה חלק מהתרבות הישראלית. זה משהו שאם מישהו מחליט לשמר אותו כמו באתיופיה, אז זה מקשה על הקליטה.

אחת המרואיינות, פעילה בערוץ האתיופי:

מה זה בת מזל? אני ניתבתי את הדברים. לא ישבתי בבית וחיכיתי שהמזל יגיד לי: תתחילי ללמוד ולכי לעבוד. בת מזל זה להיוולד למשפחה עשירה [...] אבל אם זה לא קורה לך, אז הכול שאלה של איך את בונה את החיים שלך. (לאשה, 22 באפריל, 2007)

טענות דומות עלו גם ממחקרים קודמים. נמצא שמתבגרים יוצאי אתיופיה סבורים שעליהם לזווג את הקשרים עם תלמידים מקבוצת הוותיקים על מנת ליצור עמם חברויות ולא לחכות שהללו ייזמו את הצעד הראשון (Ringel et al., 2005). גם מחקרה של שבתאי (2001א) מספק תימוכין לגישה זו, ונמצא בו כי בקרב עולים מאתיופיה שנקטו באסטרטגיות פעילות לא חל משבר זהות חרף התנסויות בלתי פשוטות בתקופת שירותם הצבאי.

ייתכן שניתן לראות במסר זה אימוץ זווית הראייה של קבוצת הוותיקים באשר לנורמות היעילות להתנהגות חברתית, דהיינו, אלו המובילות את הפרט להשיג את מטרותיו. ראו, למשל, את הדברים שאמר אחד המרואיינים, פעיל במטה המאבק למען שוויון חברתי ליהודי אתיופיה בישראל:

אנחנו, כצעירים, שגדלו בחינוך הישראלי, יודעים לדפוק על השולחן כשצריך ולא מפחדים מגורם ממסדי שעומד מולנו. (פי האתון, יולי 2007)

מסר דומה עלה גם מדבריה של אחת המשתתפות שציינה כי סטודנטים רבים יוצאי אתיופיה נמשכים ללמוד דווקא את תחום המשפטים על מנת להיות "יותר ישראלי מישאלי".

תימוכין לאימוץ זווית הראייה של קבוצת הוותיקים על אודות הנורמות היעילות להתנהגות חברתית עלו גם מממצאי מחקר (Korem, Horenczyk & Tatar, 2012) בו התבקשו מתבגרים יוצאי אתיופיה לדרג את רמת האסרטיביות שלהם. נמצא שהם תופסים את עצמם כאסרטיבים ברמה דומה לזו של קבוצת הוותיקים וברמה גבוהה יותר מזו של קבוצת עולים אחרת. בהסתמך על התופעה המכונה "העדפה של קבוצת הפנים" (Messick & Mackie, 1989), לפיה נוטים חברי קבוצה לייחס לקבוצתם תכונות חיוביות, ניתן להניח שעולי אתיופיה מייחסים חשיבות לאסרטיביות שלהם באופן תפיסתי את עצמם כקבוצה. היות ואסרטיביות לא היוותה חלק מנכסי תרבות המקור שלהם, הרי שניתן להניח שעקב השפעותיה של התרבות הישראלית היא הפכה לתכונה שהם מוקירים.

מסר זה אינו קל ליישום. הקשיים ניכרים בדבריה של אחת המשתתפות:

מול ישראלים אני מרגישה חסרת ביטחון. זה הטריטוריה שלהם העניין של להיות דעתנית, וברגע שכן יש לי דעה זה, בעצם, לא שייך לי, ואז אני מרגישה "מי אני שאתמחה בלהיות דעתנית".

משתתפת זו גם תיארה את התהליך הפנימי רווי הלחצים שהיא חווה, כאשר היא נוהגת באופן דעתי עם קבוצת הוותיקים:

אם אני דעתנית, מיד יהיה לישראלים מה להגיד, ולי אין רעיונות כאלה מהר בראש. נגיד שאני מאמינה במשהו, ואני אומרת שזה נכון ומאמינה בזה, והישראלי מצדיק את עצמו ומביא הרבה סיבות, אז אין לי כבר מה להגיד [...] זה משהו שקורה בדרך כלל מאוד מהר ואני לא מצליחה להדביק את זה.

בהתאם לגישה המעודדת את האקטיביות והאסרטיביות, הרי שאלה שאינם נוהגים כך נתפסים, על-ידי יוצאי אתיופיה, כמחמיצים. למשל, אחת המרואיינות ציינה:

הרבה מהאתיופים לא פורצים הלאה, מסתגרים בתוך עצמם ונותנים לחיים לחלוף, אבל אני למדתי [...] שצריך להתמודד דווקא נגד הקשיים. (על השרון, 18 במאי, 2007)

התבטאות דומה הופיעה בדברי אחד המרואיינים אשר התייחס לאחיו שהגיש תביעה משפטית: "הוא כבר לא מאלה שלא יודעים ולא נלחמים" (דיעות אחרונות, 16 ביולי, 2007). השימוש במילה "אלה" עשוי לרמז על ההזרה מהתנהגויות העבר (כפי שצוין בסוגיה הקודמת) ואת ההחמזה הנתפסת כמגולמת בהתנהגות הקודמת. ההתנהגות האקטיבית, לעומת זאת, נתפסת כאנטי-תזה להתנהגות הקודמת, כפי שמשתקף בדבריו של אחד המשתתפים:

הפריה תבוא רק אם נשבור את הסטיגמות של הישראלים, את מה שהיה להם בראש ורק ככה הם יקבלו אותנו: כשניתן להם את ההפך.

הצעות אלו ניתן לפרש ברוח "ההתאמה התרבותית" (cultural fit), לפיה הגורם המשמעותי בהסתגלותו של המהגר הינו ההתאמה התרבותית בין מאפייני הפרט לבין הנורמות של התרבות הקולטת (Ward & Chang, 1997). בהערכת מסר זה, יש לתת את הדעת על כך שאין הכרח שמי שנוהג באופן אסרטיבי אכן יוערך באופן חיובי יותר על-ידי הזולת. במחקר של גורמלי (Gormally, 1982) בו צוותו חלק מן המשתתפים עם משתף פעולה אסרטיבי או פסיבי והנותרים צפו באינטראקציות, נמצא כי אלה שהיו מעורבים באופן אקטיבי דירגו את משתף הפעולה הפסיבי באופן חיובי יותר, בעוד שאלה שלא היו מעורבים דירגו את משתף הפעולה האסרטיבי באופן חיובי יותר. כלומר, כאשר מטרותיו של המערך מתחרות באופן ישיר עם אלה של האדם הנוקט באסרטיביות, עלול האדם הנוקט באסרטיביות לא להיות מוערך באופן חיובי על-ידי הזולת המעורב עמו באינטראקציה. אם נשליך זאת על מצבי הגירה, הרי שהאסרטיביות של המהגר עלולה להיות מוערכת באופן חיובי פחות במצבים בהם מטרותיו מתחרות עם אלה של קבוצת הוותיקים, כגון בנוגע להשגת זכויות ומשאבים.

התהליך עשוי להיות רלוונטי עבור כל קבוצת מהגרים, אך הוא משמעותי עוד יותר עבור קבוצה אשר הדימוי שלה מראש נתפס כבלתי אסרטיבי. למשל, אחת המשתתפות שעבדה כקופאית סיפרה: "אנשים חשבו, 'היא בטח לא תשים לב, היא תיתן לנו', וכשהם גנבו הם באו דווקא אלי". במקרים כגון אלה עשויה לצוץ בקרב קבוצת הוותיקים תגובה של חוסר קבלה כלפי האסרטיביות החדשה של העולה. ואכן, משתתפים רבים דיווחו על תגובות של פליאה והתרסה בהתייחסותם של בני קבוצת הוותיקים לאסרטיביות החדשה שלהם (בסגנון: "הגעתם

לארץ, פתחתם ת'פה!"). האסרטיביות החדשה של יוצאי אתיופיה עשויה, אם כך, להיתקל בתגובות פליאה ולהיות מתוגמלת באופן שאינו ניתן לחיזוי.

בנוסף, ניתן לפרש את ההתאמה של דפוס ההתמודדות החברתית כהיבט של היטמעות (assimilation), גישה זהותית המוגדרת כעמדה שלילית כלפי תרבות המוצא ועמדה חיובית כלפי התרבות החדשה (הורנצ'יק, 2003). יש לקחת בחשבון את ההשלכות האפשריות של גישה זו על ההסתגלות הפסיכולוגית של הפרט. בן עזר מתייחס לכך בספרו:

אתיופי ש'התקלקל' [...] הכוונה כאן לעולה שהפסיק לנהוג בכבוד כלפי הסמכות הקולטת ולמד את הצופן הישראלי להתנהגות כלפי נציגי הממשלה [...] לעולה מאתיופיה התנהגויות אלו קשות במיוחד, מפני שהן מהוות ניפוץ מוחלט של דימוי הסמכות ושבירת צופן הכבוד. עולים, שתהליך זה אכן קרה להם, נותרו ללא קריטריון לשיפוט פנימי של התנהגותם. (בן עזר, 1992: 16)

כלומר, השינוי הקיצוני בדפוס ההתנהגות החברתית עלול לעורר קונפליקטים פנימיים, אשר קשה מאוד לחזות את השלכותיהם על ההסתגלות הפסיכולוגית. מן הספרות עולה בבירור שהגישה המופיעה בקשר חיובי עם הסתגלות היא גישת השילוב (integration), המוגדרת כעמדה חיובית הן כלפי התרבות החדשה והן כלפי תרבות המוצא (הורנצ'יק, 2003).

הסוגיה הרביעית: על אילו דפוסי התנהגות חברתית מדווחים יוצאי אתיופיה כמאפיינים אותם בפועל במגעים החברתיים שלהם עם בני קבוצת הוותיקים?

להלן נפרוס את דפוסי ההתנהגות שדווחו על-ידי יוצאי אתיופיה כמאפיינים אותם בפועל במגעיהם החברתיים עם בני קבוצת הוותיקים, תוך חלוקתם לשלושה מוקדים: (א) הדגשת המכנה המשותף בין יוצאי אתיופיה לבין קבוצת הוותיקים; (ב) הדגשת השוני; ו-(ג) החלפה בין דפוסי של התנהגות חברתית בהתאם להקשר.

א. הדגשת המכנה המשותף

אחד מדפוסי ההתנהגות ממוקד באיתור המכנים המשותפים והדגשתם תוך טשטוש השוני. ראן, למשל, את דבריה של אחת המשתתפות, אשר העידה כי יש לה חברות רבות מקבוצת הוותיקים:

אם זה, נגיד, בתחום הלימודי, אז אני מציעה לנסות לעשות איתה שיעורים, כאילו למצוא את המכנה המשותף, גם אם אתה לא מגיע מאותה תרבות.

משתתפים אחרים הדגישו את העדר המבטא שלהם כאמצעי מרכזי שסייע בידם ליצור קשרים עם בני קבוצת הוותיקים. מוטיב זה הופיע, למשל, בדבריה של אחת המרואיינות שתיארה את החודשים הראשונים שלה כילדה במרכז קליטה: "רציתי למחוק כמה שיותר מהר את המבטא" (לאשה, 13 ביולי, 2009). ההתייחסות לאלמנט אינדקסיקאלי, כגון מבטא, מורה על איתורו של קוד חיצוני נגיש, אשר עשוי לעמעם במידה מסוימת את תחושת הזרות (לתוצאה דומה ניתן לצפות משימוש בסלנג תרבותי-מקומי על ידי מהגרים).

ב. הדגשת השוני

השוני החיצוני המבוסס בעיקר על צבע עור (דבר שאינו ניתן לשליטה) נתפס על-ידי יוצאי אתיופיה כמכשול להשתלבותם בחברה הישראלית (ראו למשל, Ben-David & Ben Ari, 1997). יחד עם זאת, מצאנו גם התייחסות שמצביעה על מינופו לטובת ההצלחה וההשתלבות החברתית.

אחד המרואיינים אמר:

זה כיף להיות יוצא דופן. אני לא רוצה להיות לבן כמו השאר. נגיד, באוניברסיטה אתה רואה מלא תלמידים לבנים ופתאום קבוצה של עשרה שחורים. הם בולטים לעין. זה מה שכיף בלהיות שחור. אם אתה מצליח במשהו, אתה בולט ממש. (ידיעות אחרונות, 26 באוקטובר, 2007)

נעיר שבהקשרה של הסוגיה השנייה, הרי שהרצון להתבלט מהווה עדות נוספת לקבלת הערכים של חברת היעד. יש לציין שהדגשת השוני עלולה לפעול גם כחרב פיפיות ולקבע את העולים בעדשת הסתכלות הממוקדת בשונותם. כך, למשל, ציינה אחת המשתתפות: "אם תחשבי שאת כל הזמן שונה, זה ישפיע על אם את תצליחי או לא תצליחי". ניתן לפרש מסר זה במונחים של stereotype threat (Steele & Aronson, 1995), המתייחס לכך שהדאגה של חברים בקבוצת מיעוט שהתנהגותם תאשר סטריאוטיפי תרבותי, עלולה להפריע ליכולתם לתפקד כהלכה במצבים שונים. כלומר, עצם ההתמקדות של יוצאי אתיופיה בשוני האתני שלהם עלולה להיות מזיקה עבורם ולהפריע לתפקודם במצבים שונים.

ג. החלפה בין דפוסים של התנהגות חברתית בהתאם להקשר

המחקר מדגיש את חשיבותו של ההקשר בהבניית הזהות האתנית (למשל, Verkuyten, 2005). הבנת ההקשר הינה משימה מורכבת, היות וקיימים סוגים שונים של הקשרים, כגון הקשר אידיאולוגי, קבוצתי ותרבותי. ואכן, משתתפים רבים נטו להתייחס ליכולתם להחליף בין התנהגויות שונות על-פי קריטריון של הקשר תרבותי. ביטוי לכך הופיע בדבריה של אחת המשתתפות:

אני יודעת שיש לי את החינוך הכי טוב, אבל במצבים מסוימים לא אביא אותו לידי ביטוי. לדוד שלי, למשל, אביא קערת מים רק כדי שלא יקום לשטוף ידיים, כי זה הכי טוב לא להכביד עליו, אבל במשרד תראי אותי לגמרי אחרת. זה לא מעייף כי זו דרך חיים. אני חושבת שלבן אדם יש יכולת להתאים את עצמו, וזה מתבקש לעשות הפרדה בין הבית לעבודה. כל אחד מתאים את עצמו לסיטואציה שהוא נמצא, אז אצלנו זה להתאים את עצמנו גם לחברה שאיתה אנו נמצאים באינטראקציה.

גישה זו מבוססת על התאמת ההתנהגות להקשר, דבר אשר כל בן-תרבות לומר כחלק מתהליך החברות. אולם, במקרה זה מתווסף הנדבך של התאמת ההתנהגות להקשר סוציו-תרבותי מובחן. להחלפה בין דפוסים של התנהגות חברתית בהתאם להקשר מצאנו תימוכין רבים, כגון בדבריה של אחת המרואיינות:

ליד ישראלים אני מרשה לעצמי להתנהג ביתר פתיחות. ליד אתיופים אני בוררת מילים. למשל, צריכה להיות חברה ממש ממש קרובה בשביל שאדבר איתה על הדייטים שלי ומה עשיתי או לא עשיתי. כי בעדה האתיופית זה לא מקובל. הכפילות הזו מעייפת מאוד. (לאשה, 22 באפריל, 2007)

הכפילות משקפת את המורכבות המתוארת בספרות על אודות העולמות החברתיים של מהגרים, עולמות בעלי קבוצות התייחסות מרובות (Horenczyk, 2009). מעניין לשים לב, כי אצל המרואיינת אשר דבריה הובאו בפסקה הקודמת, ההתנהגות המובחנת לא תוארה כמעייפת, ואילו אצל משתתפת זו היא תוארה כמעייפת מאוד. ייתכן כי הגישות השונות משקפות הבדלים בכשירות החברתית (כורם ועמיתיה, 2010) ו/או בעמדה רגשית כלפי המעבר בין שתי התרבויות.

ביטוי אחר להחלפה בין התנהגויות חברתיות שונות כרוך בתהליך מורכב יותר של בחירת ההתנהגות לאור הערכת תוצאותיה הצפויות. אחת המשתתפות, למשל, ציינה שכאשר מישהו מדבר אליה בבוטות, היא מציעה לענות לו באופן תקיף על מנת לא להגביל את עצמה בהשגת מטרותיה, ובמילותיה:

אם מישהו אומר לי דברים בוטים, אז אציע גם להגיד דברים בצורה ברורה. כלומר, אם אני רואה שהרקע שלי מגביל אותי, אז כן אהיה גמישה. אבל אם יש אלמנטים שאני מאוד אוהבת בתרבות שלי והם לא מגבילים אותי, אז אשמור אותם.

גישה זו מעודדת את ביטוי של הייחוד התרבותי גם במגעים החברתיים עם בני קבוצת הוותיקים (ובכך היא שונה מן הדוגמה הקודמת), אך בתנאי שאין הדבר יוצר הגבלה להתמודדות חברתית יעילה. הדגש בבחירת ההתנהגות מושם, אם כך, על מידת היעילות שלה.

הגישה שתוארה על-ידי משתתפת זו תואמת את הדפוס המכונה *alternation* (LaFromboise et al., 1993). בספרות על דו-תרבותיות. בהתאם לדפוס זה, הפרט מסוגל להכיר ולהבין שתי תרבויות שונות, דהיינו, את תרבות המקור ואת תרבות היעד, ולהחליף בין התנהגויות כך שתתאמנה להקשר הפרטיקולרי. החוקרים סבורים שיכולות אלו עשויות להיות המפתח להיותה של החוויה הדו-תרבותית חוויה מיטיבה עבור הפרט, והמחקר מתחקה אחר המאפיינים האינדיווידואליים הרלוונטיים לפיתוחן ולשימורן של יכולות אלו.

הסוגיה החמישית: האם צעירים יוצאי אתיופיה מזהים דרכים באמצעותן הם יכולים לבטא את הייחוד הערכי של תרבות המקור שלהם במגעים החברתיים שלהם עם בני קבוצת הוותיקים?

אחת הדרכים המתוארות בספרות, באמצעותן ניתן להימלט מן ההשלכות השליליות של חברות בקבוצה מסוימת, היא שימוש באסטרטגיות המכוונות להשיג עבורה הערכה חיובית (מחדש). אסטרטגיות אלו מכונות "אסטרטגיות ליצירתיות חברתית" (Tajfel & Turner, 1979). הן כוללות, למשל, הגדרה מחדש של ערכי הקבוצה או מציאת ממדים חדשים להשוואת הקבוצה אליהן. אם נשליך זאת על מעבר תרבותי, הרי שהיכולת לבטא את הייחוד הערכי של קבוצה מהגרת באופן שיהיה רלוונטי למגעים החברתיים עם בני חברת היעד, עשויה להיות אחד מן המפתחות לכך שחברי הקבוצה ישיגו הערכה חיובית.

עקב כך, הופנתה למשתתפי קבוצות המיקוד השאלה, האם הם מעוניינים לבטא את הייחוד הערכי של תרבות המקור שלהם במגעים החברתיים שלהם עם בני קבוצת הוותיקים, ואם כן, כיצד ניתן לעשות זאת. בתשובתם המיידית נטו רוב המשתתפים להתייחס להיבטים המטריאליים של תרבות המקור, למשל: "העניין של האוכל מתחיל לצאת החוצה. הבגדים גם כן, כמו צעיף אתיופי שישראלים לובשים ומשנים אותו קצת". כשעלתה הסוגיה שמא מדובר בביטויים חיצוניים של התרבות, הופיעו התייחסויות שונות, כגון:

הדברים השטחיים מאוד בולטים, כי זה דברים שאפשר להציג בתערוכה, והדברים היותר עמוקים הם לא מובלטים מטבעם, והם גם לאט-לאט נשכחים עבור הדור הצעיר, וזה חבל.

אנו (החוקרים) סבורים שגם אם השימוש במרכיבים הפולקלוריסטיים אכן עשוי להקל על ההשתלבות, אין לראות בהם ייצוג מהותי של הערכים התרבותיים. יתרה מכך, עצם ההתמקדות בהם עלולה להאפיל על ההבחנה, הערכית בעיקר, משום שהיבטים אלה נוטים

למשוך אליהם את תשומת הלב, בפרט אם לקבוצת הוותיקים יש קושי מהותי להכיל אלמנטים ערכיים מתרבות המהגרים.

על אף שחלק מהמשתתפים הוקירו בדבריהם את הערכים המקוריים שלהם, כפי שראינו בסוגיה הראשונה (ראו, למשל, את דבריה של אחת המרואיינות: "רק כשאתה מתבגר, אתה מבין שאין כמו בעדה שלנו. היינו יכולים ללמד הרבה את החברה הישראלית" [על השרון, 18 במאי, 2007]), ניכר היה כי קשה להם "לתרגם" אותו לשפת המעשה. יחד עם זאת, הדוגמאות הבאות, גם אם בודדות, מאירות את הייחוד הערכי ואת היכולת לבטא אותו במגעים חברתיים עם בני קבוצת הוותיקים.

אחת המשתתפות הדגימה זאת בחוכמה ש"בדיעבד". היא סיפרה שכאשר למדה במכינה, מרבית הסטודנטים שלמדו עמה היו מקבוצת הוותיקים. סטודנטים אלה נטו לדבר אל המורה באופן מזלזל ולהפנות לעברה הערות ללא קשר להתנהלותו של השיעור. הדוברת וכן שני סטודנטים נוספים יוצאי אתיפיה הזדעזעו מכך, וחשבו בלבם: "איך הם הגיעו לדרגה שהם מדברים אליה ככה? [...] הרי היא יכולה להיות אימא שלהם!!!", אך לא עשו דבר. היא ציינה כי כיום הייתה אוזרת עז ומעירה לסטודנטים על התנהגותם ובמילותיה שלה:

הייתי אומרת להם שהמורה הייתה יכולה להיות אימא שלהם, ואם היו מדברים לאימא שלהם ככה, הם היו נפגעים מאוד!

יש להניח כי בדבריה מובלעת הנחה לפיה צעירים מקבוצת הוותיקים אינם מדברים כך אל אמם. מקרה אחר תואר בהקשר הצבאי. המשתתפת סיפרה שבעת שירותה הצבאי, הצוות נהג להתכנס ולדון בפתרונות לבעיותיהם של החיילים עליהם היה אחראי. מכיוון שהמפגשים הללו נמשכו אל תוך הלילה, הם היו מלווים ב"צחוק, מסטולים ושום דבר לא נלקח ברצינות". אולם למשתתפת היה חשוב ביותר להתייחס למפגשים הללו במלוא הרצינות והיא התעקשה, חרף האווירה הכללית וחרף מחאתן של עמיתותיה, בנות קבוצת הוותיקים, להקריא את כל בעיותיהם של החיילים שהיו תחת אחריותה, משום ש"החיילים היו אצלי בראש וראשונה". הדברים הללו מדגימים כיצד הביאה משתתפת זו לידי ביטוי את ערך האחריות שלה כלפי האמון שנתנו בה חייליה במגעים החברתיים שלה עם בני קבוצת הוותיקים.

הביטוי של הייחוד התרבותי במגעים החברתיים עם בני קבוצת הוותיקים עשוי להוות נדבך משמעותי, ואולי אף קריטי, בשיקום הערכתה העצמית של קבוצה מהגרת. ביטוי של הערך התרבותי הייחודי הטמון בשורשי העבר דורש מידה רבה של תעוזה ומידה מסוימת של יצירתיות. נכסים תרבותיים אלה "נוכחים" בזיכרון הקולקטיבי ומשתמרים בדרכים רבות, גם אם בהווה הם אינם נתפסים עוד כרלוונטיים להקשר הסוציו-תרבותי החדש. כך, עמיר (1997) תיאר את אחד העקרונות המנחים לטיפול בחניכים יוצאי אתיפיה, והדגיש כי אסור ליטול מהם את גאוותם במוצאם ובמורשתם. בנוסף, שבתאי (2001ב) הציעה להדריך את בני הנוער כיצד להתקשר מחדש למשפחתם ולקהילתם באמצעות מפגש חיובי עם עברה של הקהילה ועם המסורת, לרבות ביקור בארץ המוצא כשיטה חינוכית-טיפולית.

סיכום

בסעיף זה יוצגו סיכום הממצאים והמסקנות המרכזיות ממחקר זה. ראשית, הממצאים מצביעים על תפיסה אמביוולנטית של יוצאי אתיופיה כלפי הערכים החברתיים שאפיינו את תרבות המקור שלהם: מחד, עלתה הערכה רבה כלפי ערכים אלה, כגון כלפי הכבוד שניתן למבוגר וכלפי ערך החברות. מנגד, עלתה תחושה שהיא אינה יעילה ולא מתאימה להתמודדות החברתית בישראל. שנית, בלט מסר הקורא לפעול באקטיביות ובאסרטיביות במגעים החברתיים עם בני קבוצת הוותיקים, אך במקביל אליו הסתמן קושי לפעול בדרך זו. גם במחקר קודם (Korem et al., 2012) הסתמן פער בין ההתנהגות החברתית המדווחת של מתבגרים יוצאי אתיופיה (התנהגות פחות אסרטיבית מזו של קבוצת הוותיקים) לבין האופן בו הם תופסים את קבוצתם (כזה לוותיקים ברמת האסרטיביות). פער זה מרמז שיוצאי אתיופיה מעוניינים לתפוס את עצמם כאסרטיביים, אך בפועל הם מתנהגים באופן המזכיר את ההתנהגות שהייתה מקובלת בתרבות המקור.

כאשר נבחנה ההתנהגות החברתית המדווחת של יוצאי אתיופיה בפועל, נמצא מגוון רחב של דפוסים ובהם: הדגשת המכנה המשותף בין יוצאי אתיופיה לבין קבוצת הוותיקים, הדגשת השוני, והחלפה בין דפוסים של התנהגות חברתית בהתאם להקשר. כמו כן, הסתמן כיוון נוסף והוא האפשרות לבטא את הייחוד הערכי הטמון בתרבות המקור, במגעים החברתיים עם בני קבוצת הוותיקים. המגוון הרחב שעלה מלמד על התרחשותם של תהליכים דינמיים המערבים חיפוש, התלבטות, ניסוי וטעייה, ובכך הוא משקף את המורכבות המיוחדת הכרוכה בהסתגלותם של עולים אלה בישראל.

מוצעות מספר השלכות יישומיות המבוססות על המחקר ותוצאותיו. ראשית, התוצאות מספקות מגוון של דפוסים להתנהגות חברתית אשר הוצעו על-ידי יוצאי אתיופיה עצמם. הצגת המגוון בפני צעירים המחפשים את דרכם בחברה הישראלית עשויה לתרום להם הן באמצעות מתן לגיטימציה לשונות ביניהם, והן בהצבעה על נתיבים למציאת דפוס ההתמודדות הייחודי המתאים לפרט. שנית, מרבית המשתתפים דווחו לאחר השתתפותם בקבוצות המיקוד, כי הדבר תרם להם במובן של ארגון מחשבותיהם בנושא. לכן, אנו סבורים כי בעבודה מסייעת עם צעירים יוצאי אתיופיה, יש לעודד אותם לשתף במחשבותיהם על אודות הסתגלותם הסוציו-תרבותית. לצורך כך, ניתן להסתייע בשאלות המנחות שהוצגו למשתתפי קבוצות המיקוד במחקר הנוכחי. העלאת ההיבטים הללו לרמה מודעת וקיום דיון אודותיהם, עשויים להוביל לבחירה בדפוסי התמודדות הנובעת ממקור מושכל. הבחירה המודעת בדרך ההתמודדות עשויה להפחית מן הצורך האישי והקבוצתי להתגונן על מנת לשמר אלמנטים מתרבות המקור או, מאידך גיסא, מן הצורך לערוך התאמות גורפות למקובל בחברת היעד.

למחקר זה מספר מגבלות. ראשית, יש לקחת בחשבון שמידע שנמסר באמצעות כתבה עיתונאית נתון לעריכת העיתונאי (קליין, 2010). על מנת למזער הטיה זו התבססנו אך ורק על ציטוטים ישירים של יוצאי אתיופיה שהופיעו בכתבות עיתונאיות (ולא על ציטוטים עקיפים). כמו כן, יש לקחת בחשבון הטיה אפשרית נוספת, והיא שחלק מהכתבות עסקו במקרים המתארים הצלחות מיוחדות ומעוררות עניין של יוצאי אתיופיה בישראל. להיבט זה גם יתרונות, משום שהתובנות שהופקו על-ידי יוצאי אתיופיה מתוך הצלחותיהם, מאפשרות לקבל זוויות ראייה חדשות על אודות ההסתגלות הסוציו-תרבותית. שנית, היות ובמחקר הנוכחי השתתפו שמונה

סטודנטים, ייתכן שחלק מהממצאים משקפים את משאביהם הרגשיים והחברתיים של צעירים אשר התקבלו למוסדות להשכלה גבוהה, הישג המסמל הצלחה במונחים חברתיים. לפיכך, במחקר עתידי יש להרחיב את טווח המאפיינים של המשתתפים למדגם רחב ומייצג יותר. לסיכום, ממצאי המחקר תורמים להבנת היבטים מרכזיים הקשורים להסתגלותם הסוציו-תרבותית של מהגרים ובפרט להבנת התהליכים הייחודיים אותם חווים צעירים יוצאי אתיופיה. בשלב זה טרם ידועות לאשורן מלוא ההשלכות של המעבר אותו חוו. ממצאי המחקר הנוכחי מציעים כי מידה של יצירתיות ומחשבה מקורית עשויות לסייע לשתי הקבוצות המרכזיות המעורבות במפגש להפיק ממנו הזדמנויות לצמיחה ולהתפתחות.

רשימה ביבליוגרפית

- אדלשטיין, א' (2001). מודל תיאורטי להסבר עבריינות נוער וסטייה חברתית בקרב יוצאי אתיופיה בישראל. *מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית*, 14, 47-25.
- בן עזר, ג' (1992). *כמו אור בכד - עלייתם וקליטתם של יהודי אתיופיה*. ירושלים: ראובן מס.
- הורנצ'יק, ג' (2003). היתרונות של ריבוי זהויות: השתמעויות ממחקרים על זהות תרבותית והסתגלות. בתוך א' לשם וד' רואר-סטריאר (עורכים), *שונות תרבותית כאתגר לשירותי אנוש*. ירושלים: מאגנס.
- כאהן-סטרבצ'ינסקי, פ', לוי, ד' וקונסטנטינוב, צ' (2010). *בני נוער עולים בישראל - תמונת מצב עדכנית*. ירושלים: מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל.
- כורם, ע', טטר, מ' והורנצ'יק, ג' (2010). אסרטיביות בין-קבוצתית ותוך-קבוצתית בקרב מתבגרים עולי חבר העמים ובני העדה האתיופית: השלכות על היעוץ החינוכי. *היעוץ החינוכי, ט"ז*, 37-55.
- להב, ה' (2009). "הנאשמת", "הסיוט" ו"התות המכני": מקרה מבחן של סיקור אונס בעיתונות הישראלית. *מגמות, מ"ו*, 1-2, 106-86.
- מירסקי, י' (2005). *ישראלים - סיפורי הגירה*. מבשרת ציון: צבעונים הוצאה לאור.
- סלמון, ה' (1998). גלגולה של תודעה גזעית: מאתיופיה לארץ המובטחת. *מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי*, 19-20, עמ' 146-125.
- עמיר, א' (1997). במקום פתיחה. בתוך א' עמיר, א' זהבי, ור' פרגאי (עורכים), *שורש אחד וענפים רבים: ספור קליטתם של בני נוער מאתיופיה בעליית הנוער* (עמ' 11-24). ירושלים: מאגנס.
- צגהון, א' ושכטמן, צ' (2003). שימוש בפוטו-תרפיה להגברת חשיפה עצמית וליצירת הברית הטיפולית בראיון עם עולים מאתיופיה. *היעוץ החינוכי, י"ב*, 156-146.
- קליין, ע' (2010). ניתוח-שיח ביקורתי של טקסט עיתונאי. בתוך ל' קסן וקרומר-נבו, מ' (עורכות), *ניתוח נתונים במחקר איכותני* (עמ' 230-253). באר-שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- קפלן, ס' (1997). התנגדות יומיומית בין יהודי אתיופיה- מבט מן המחקר, מבט על המחקר. *תיאוריה וביקורת*, 10, 173-163.
- שבתאי, מ' (1999). *הכי אחי- מסע הזהות של חיילים עולים מאתיופיה*. תל-אביב: צ'ריקובר.
- שבתאי, מ' (2001א). לחיות עם זהות מאוימת: חוויות החיים עם שוני בצבע עור בקרב צעירים ומתבגרים יוצאי אתיופיה בישראל. *מגמות, מ"א*, 112-97.
- שבתאי, מ' (2001ב). מירושלים לאתיופיה ובחזרה: מזהות מבולבלת לזהות מחויבת. *גדיש, ז*, 126-109.
- שלסקי, ש' ואלפרט, ב' (2007). *דרכים בכתיבת מחקר איכותני- מפרוק המציאות להבנייתה כטקסט*. תל-אביב: מכון מופ"ת.
- Ajzenstadt, M. & Steinberg, O. (1997). The feminization of female offender: Israeli newspaper reports of crimes committed by women. *Women & Criminal Justice*, 8, 57-77.
- Ben-David, A. & Ben-Ari, A.T. (1997). The experience of being different: Black Jews in Israel. *Journal of Black Studies*, 27, 510- 527.

- Ben-Eliezer, U. (2004). Becoming a Black Jew: Cultural racism and anti-racism in contemporary Israel. *Social Identities, 10*, 245-266.
- Berry, J.W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied psychology: An international Review, 46*, 5-68.
- Ehrensaft, E. & Tousignant, M. (2006). Immigration and resilience. In D. L. Sam & J. W. Berry (Eds.) *The Cambridge handbook of acculturation psychology* (pp. 469-483). Cambridge University Press.
- Goffman, E. (1974). *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. New York: Harper Colophon.
- Gormally, J. (1982). Evaluation of assertiveness: Effects of gender, rater involvement, and level of assertiveness, *Behavior Therapy, 13*, 219-225.
- Guba, E.G. & Lincoln, Y.S. (1981). *Effective Evaluation*. San Francisco, Jossey Bass.
- Horenczyk, G. (2009). *Multiple reference groups: Towards the mapping of immigrants' complex social worlds*. In I. Jasinkaja-Lahti & T. A. Mähönen (Eds.), *Identities, intergroup relations and acculturation: The cornerstones of intercultural encounters* (pp. 67-80). Helsinki: Gaudeamus Helsinki University Press.
- Horenczyk, G. & Sankevich, V.I. (2006, July). *Acculturation attitudes, perceived ingroup and outgroup expectations, and adaptation among immigrant adolescents*. Paper presented at the 18th International Congress of the International Association for Cross- Cultural Psychology, Spetses, Greece.
- Jones, C.P. (2000). Levels of racism: A theoretical framework and a gardner's tale. *American Journal of Public Health, 90*, 1212-1215.
- Korem, A., Horenczyk, G. & Tatar, M. (2012). Inter-group and intra-group assertiveness: Adolescents' social skills following cultural transition. *Journal of Adolescence, 35*, 855-862.
- LaFromboise, T., Coleman, H. & Gerton, J. (1993). Psychological impact of biculturalism: Evidence and theory. *Psychological Bulletin, 114, 3*, 395-412.
- Masgoret, A. & Ward, C. (2006). Culture learning approach to acculturation. In D. L. Sam & J. W. Berry (Eds.), *The Cambridge handbook of acculturation psychology* (pp. 58-77). Cambridge University Press.
- Messick, D.M. & Mackie, D.M. (1989). Intergroup relations. *Annual Review of Psychology, 40*, 51-81.
- Oberg, K. (1960). Culture shock: Adjustment to new cultural environments. *Practical Anthropology, 7*, 177-182.
- Offer, S. (2004). The socio-economic integration of the Ethiopian community in Israel. *International Migration, 42*, 29-56.
- Ringel, S., Ronell, N. & Getahun, S. (2005). Factors in the integration process of adolescent immigrants- The case of Ethiopian Jews in Israel. *International Social Work, 48*, 63-76.
- Searle, W. & Ward, C. (1990). The prediction of psychological and sociocultural adjustment during cross- cultural transitions. *International Journal of Intercultural Relations, 14*, 449-464.
- Steele, C.M. & Aronson, J. (1995). Stereotype threat and the intellectual test performance of African - Americans. *Journal of Personality and Social Psychology, 69*, 797-811.
- Tajfel, H. & Turner, J.C. (1979). An integrative theory of social contact. In W. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 162-173). Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Tatar, M. (1998). Counseling immigrants: School contexts and emerging strategies. *British Journal of Guidance and Counseling, 26*, 337-352.
- Verkuyten, M. (2005). *The social psychology of ethnic identity*. Hove: Psychology Press.

- Walsh, S.D. & Tuval-Mashiach, R. (2012). Ethiopian emerging adult immigrants in Israel: Coping with discrimination and racism. *Youth & Society, 44*, 49-75.
- Ward, C. & Chang, W.C. (1997). "Cultural fit": A new perspective on personality and sojourner adjustment. *International Journal of Intercultural Relations, 21*, 525-533.